

УДК 069.51:903.26:737.1(477.64-751.3)(045)

РОСІЙСЬКІ СРІБНІ МОНЕТИ КОЗАЦЬКОГО ЧАСУ У ФОНДОВІЙ
КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Аліна Будникова,

Головний зберігач фондів

Національного заповідника «Хортиця»

ORCID: 0009-0005-9246-0606

Фондові колекції є неоціненним джерелом для вивчення матеріальної культури та історичних процесів. Фондове зібрання заповідника нараховує понад 38000 предметів основного фонду. У складі колекції у 1973 р. було створено групу зберігання «Дорогоцінні метали». На сьогодні колекція предметів з дорогоцінних металів нараховує 1119 одиниць зберігання та включає в себе предмети, що датуються IV–V ст. до н.е. – сер. XX ст. Серед них важливе місце посідають предмети XVI–XVIII ст., оскільки вони відносяться до козацьких часів та можуть бути використанні у майбутній експозиції Музею історії запорозького козацтва.

В зібранні козацького часу представлені побутові речі, прикраси, предмети релігійного й церковного вжитку, спорядження для зброї; а також нумізматична колекція, що нараховує 748 монет.

Мета дослідження полягає у введенні до наукового обігу матеріалів нумізматичного зібрання козацького часу, вивчення його структури, уточнення номіналу та емітенту монет.

Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити наступні дослідницькі завдання: систематизувати зібрання; встановити джерела надходження предметів до фондів Національного заповідника «Хортиця»; надати опис предметів колекції.

Під час опрацювання нумізматичної колекції було використано методи систематизації, хронологічний, описовий та історико-порівняльний.

У ході дослідження колекції було встановлено, що у її складі представлено російські, західноєвропейські, турецькі та татарські монети. Найбільша кількість монет в колекції є за належністю російськими. Зібрання російських монет представлено переважно дрібними датованими копійками та номіналами, що з'являються в обігу у XVIII ст.

Перспективою подальших досліджень є вивчення та введення до наукового обігу західноєвропейських, турецьких та татарських монет, що входять до складу нумізматичної колекції, а також нових надходжень.

Нумізматична колекція заповідника може бути використана в науково-експозиційній роботі для висвітлення історії грошового обігу в Україні в XVI–XVIII ст.

Ключові слова: нумізматична колекція, копійка, скарб, підробні монети, археологічні дослідження.

The fund collections are an invaluable source for the study of material culture and historical processes. The fund collection of the reserve includes over 38,000 items of the main fund. As part of the collection, the «Precious Metals» storage group was created in 1973. Today, the collection of objects made of precious metals includes 1,119 storage units and includes objects dating from the 4th–5th centuries BC – mid-20th centuries. Among them, objects from the 16th–18th centuries occupy an important place, since they date back to the Cossack times and can be used in the future exhibition of the Museum of the History of the Zaporozhian Cossacks.

The collection of the Cossack period presents household items, jewelry, religious and church items, weapon equipment; as well as a numismatic collection, which includes 748 coins.

The purpose of the research is to introduce materials of the numismatic collection of the Cossack period into scientific circulation, study its structure, and clarify the denomination and issuer of the coins.

To achieve the goal, the following research tasks must be solved: to systematize the collection; to establish the sources of receipt of items to the funds of the National Reserve «Khortytsia»; to provide a description of the collection items.

When studying the numismatic collection, the following methods of systematization were used: chronological, descriptive, and historical-comparative.

During the study of the collection, it was found that it contains Russian, Western European, Turkish and Tatar coins. The largest number of coins in the collection are Russian by origin. The collection of Russian coins is represented mainly by small wire kopecks and denominations that appear in circulation in the 16th century.

The prospect of further research is the study and introduction into scientific circulation of Western European, Turkish and Tatar coins that are part of the numismatic collection, as well as new acquisitions.

The numismatic collection of the reserve can be used in scientific and exhibition work to highlight the history of monetary circulation in Ukraine in the 16th–18th centuries.

Keywords: numismatic collection, kopeck, treasure, counterfeit coins, archaeological research.

В фондovій колекції Національного заповідника «Хортиця» зберігається зібрання предметів з дорогоцінних металів, яке нараховує 1119 одиниць зберігання та включає в себе предмети, що датуються IV–V ст. до н.е. – середина XX ст. Серед них важливе місце посідають предмети XVI–XVIII ст., оскільки вони відносяться до козацьких часів та можуть бути використанні у майбутній експозиції Музею історії запорозького козацтва.

Складовою частиною групи зберігання «Дорогоцінні метали» Національного заповідника «Хортиця» є нумізматична колекція, в якій нараховується 748 монет, що датуються XVI–XVIII ст.

Нумізматична колекція групи зберігання «Дорогоцінні метали Національного заповідника «Хортиця» не досліджувалась. В контексті метрологічного аналізу О.П. Мірущенком згадується скарб срібних монет, виявлений в Черкаській обл., що надійшов до фондів заповідника у 2010 р. [7].

В цілому монети, що представлені у колекції, широко побутували на території України та є достатньо дослідженими. Даній тематиці присвячені праці М. Котляра [5; 6], Р. Шуста [14], а також інформація про монети козацького часу міститься у різноманітних нумізматичних довідниках [2; 3; 13].

Колекція була започаткована у 1970 р. і продовжує поповнюватись новими надходженнями. У її складі представлено російські, західноєвропейські, турецькі та татарські монети. Найбільша кількість монет в колекції (398 екземплярів) є за належністю російськими.

Серед них переважають дрібні датові копійки, які були найбільш поширеними монетами, карбованими у Московському царстві.

«Копійки» за фондово-обліковою документацією відносяться до часів правління Івана IV (1533–1584), Бориса Годунова (1598–1605), Михайла Федоровича (1613–1645), Олексія Михайловича (1645–1676) та Петра I.

П'ятнадцять монет «копійка» надійшли від приватних осіб (мешканців м. Запоріжжя), двадцять монет «копійка» були виявлені під час роботи археологічних експедицій на о. Хортиця й прилеглій території та на місці колишньої Кам'янської Січі, ще 360 монет «копійка» є частиною скарбу, виявленого у м. Канів у 2010р.

Правління Івана IV (1533–1584) представляють 4 монети, що надійшли до фондів заповідника від мешканця м. Запоріжжя Ф.М. Войнович у 1975 р. Монети 960 проби, вагою 0,64–0,66 г та діаметром 13–15 мм.

На аверсі монет зображений вершник у царському вінці, на коні, що направлений праворуч. Вершник тримає опущений спис. Під вершником на

двох монетах (Дм/с-122, 124) розміщено літери, що позначають належність до Новгородського грошового двору: на одній «ФС», на іншій «К» й нижче «АН».

На реверсі монет розміщено легенду «Князь великий Иван всея Руси»:

ЛИК/ИВАНЪ/ВСЕІАР/РУСИ (Дм/с-122)

.../ВЕЛИ/ИВАНЪ/СІАР/... (Дм/с-123)

«Царь и великий князь Иван всея Руси»:

ЦРЬН/ВЕ/КН/НЪВСЕІ/РУСИ (Дм/с-124)

ЦРЬВ/КІІКН/...Ъ/ОСІИ (Дм/с-125).

Монети відносяться до пореформеного періоду (після 1535 р.), коли для номіналу «копійка» була встановлена 960 проба срібла та нормативна вага 0,68 г. За легендами на копійках дві з них карбовані у період з 1535 по 1547 рр., інші дві – з 1547 по 1584 рр., про що свідчить поява на них царського титулу.

Правління Бориса Годунова (1598–1605) представляють дві монети «копійка», також передані до фондів заповідника мешканцем м. Запоріжжя Ф.М. Войнович у 1975 р. Монети 960 проби, вагою 0,66 та 0,67 г, діаметром 12 мм.

На аверсі однієї з монет (Дм/с-126) зображений вершник у царському вінці, на коні, що направлений праворуч. Вершник тримає опущений спис. Під вершником літера «М», що позначає належність до Московського грошового двору. На аверсі іншої монети (Дм/с-127) простежуються залишки зображення вершника.

На реверсі монет розміщено легенду «Царь и Великий Князь Борис Федорович Всея Руси»:

РЫВ/КИІКН/БОРИСЪ/ДОРОВІЧЬ/СЕАРУС (Дм/с-126)

РЬИ/ЛИКІІК/РИСЪО/ВІЧ (Дм/с-127).

Дві монети «копійка» відносяться до часів правління Михайла Федоровича (1613–1645). До фондів заповідника надійшли від мешканця

м. Запоріжжя В.М. Горобець у 1972 р. Монети 925 проби, вагою 0,39 та 0,37 г, мають розміри 16,2 x 9,3 мм та 13,4 x 7,7 мм.

На аверсі однієї монети (Дм/с-81) зображення вершника на коні, що направлений праворуч. Вершник у тричастковому вінці та у плащі, що розвівається за спиною, тримає опущений спис. Під конем літери оМ (Московській грошовий двір). На аверсі іншої (Дм/с-82) зображення вершника на коні, що направлений праворуч. Вершник у плащі, що розвівається за спиною, тримає опущений спис. Під конем літера М (Московській грошовий двір).

На реверсі монет розміщено легенду «Царь и Великий князь Михаил Фёдорович Всея Руси»:

РЫВЕ/КИКН/МИХ/ЕА/ЧЪВС/РУС (Дм/с-81)

ВЕЛ/КІКНСЪ/МИХАІЛОӨ/ЕА/.../..../ (Дм/с-82).

За часів правління Михайла Федоровича нормативна вага та проба копійок поступово знижується. Фактична вага монет періоду 1613–1626 рр. складає 0,48–0,5 г. Починаючи з 1626 р. вага падає до 0,47 г, до 1645 р. – до 0,45 г. Проба монет у період 1623–1626 рр. складала 950–970, за період 1629–1645 проба знижується до 930, згодом до 870–910. Зважаючи на пробу та вагу, монети з колекції, вірогідно, карбовані після 1626 р.

Одна «копійка» (Дм/с-84) значиться як карбована за часів правління Олексія Михайловича (1645–1676). До фондів заповідника передана О.В. Бодянським у 1973 р., знайдена у с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. Монета 875 проби, вагою 0,27 г, має розмір 13 x 10 мм. На аверсі – ледь помітне зображення вершника – видно передні ноги коня, вершника та спис. На реверсі напис: БАЛ/ИЧЪ/ОС – легенда «Царь Петр Алексеевичь всея росіи самодержец». Отже, за легендою монета карбована за часів правління Петра I на Кадашевському монетному дворі.

Переважна більшість копійок в колекції (386 од.) за фондово-обліковою документацією карбована за часів правління Петра І. З них 6 одиниць до фондів заповідника надійшли від приватних осіб.

Так, чотири монети передані мешканцем м. Запоріжжя В.М. Шовкуном у 1969 р. Монети знайдені на правому березі Дніпра проти балки Наумової. Монети 800 проби, вагою 0,45; 0,25 – 2 од. та 0,23 г, діаметром 6 мм.

На аверсі «копійки» Дм/с-3 простежуються фрагменти зображення вершника (ноги коня та спис), під вершником літери «оМ», що позначає належність до Московського грошового двору. На реверсі розміщено п'ятирядковий напис, простежуються літери .../.../ОВ/Я/РУ – «Царь и Великий Князь Алексей Михайлович Всея Руси». Отже, монета карбована у 1645–1676 рр. за часів правління Олексія Михайловича. За вагою монета відповідає означеному періоду.

На аверсі «копійки» Дм/с-4 фрагмент зображення вершника (морда, передні ноги коня, спис), на реверсі розміщено напис К/ПЕТ/ЗІЕ/А. Монета карбована на Старому монетному дворі. Легенда «Царь и великий князь Петр Алексеевичь всея росіи».

На аверсі «копійки» Дм/с-5 простежується нечітке зображення вершника. На реверсі розміщено напис ЦРЬ/ТРЬ. Монета карбована на Кадашевському монетному дворі. Легенда «Царь Петр Алексеевичь».

На аверсі «копійки» Дм/с-6 простежується фрагмент зображення вершника, під ним літери «ШЕ...», що позначають рік чеканки за григоріанським календарем – 1715 р. На реверсі розміщено напис Ь/ЛЕЖЬ/ВС. Монета карбована на Старому монетному дворі. Легенда «Црь и Великий Князь Пётр Алексеевичь всея росіи».

Одна «копійка» (Дм/с-83) часів правління Петра І надійшла до фондів заповідника від мешканця м. Запоріжжя В.М. Горобець у 1972 р. Монета 800 проби, вагою 0,27 г, має розмір 9,3 x 6,2 мм. На аверсі зображення вершника на коні, що направлений праворуч. Вершник у вінці, тримає опущений спис,

на реверсі – напис ЦРЬ/ЕТРЪ Монета карбована на Кадашевському монетному дворі. Легенда «Царь Петр Алексеевич».

Ще одна «копійка» (Дм/с-187) передана до фондів заповідника О.В. Бодянським у 1979 р. Знайдена на мисі Монастирко Дніпропетровської області. Монета 925 проби, вагою 0,44 г, має розмір 1 x 0,8 см.

За фондово-обліковою документацією датується 1712 р. На аверсі монети простежуються залишки зображення вершника – морда коня, плащ, фрагмент руки зі списом. На реверсі розміщено легенду НА/ЯЛ...КС/ЛО/ЬОС («Царь и великий князь Алексей Михайлович всея руси»). Отже, монета карбована у 1645–1676 рр. за часів правління Олексія Михайловича. За вагою та пробой срібла монета відповідає означеному періоду.

Серед 20 монет, що надійшли до фондів заповідника в результаті археологічних експедицій, 4 одиниці були виявлені на о. Хортиця. «Копійки» пов'язані із подіями російсько-турецької війни 1735–1739 рр. В цей час на о. Хортиця та на правому березі р. Дніпро розташовувалися укріплення Хортицького ретраншементу, побудовані для захисту Запорозької верфі, що була закладена на о. Мала Хортиця. Всередині укріплень розміщувались різні за призначенням приміщення, в тому числі житлові – землянки та напівземлянки, які слугували оселею для російських офіцерів та, можливо, козаків.

Під час досліджень, які проводились співробітниками ДІКЗ (зараз – Національний заповідник «Хортиця») у 1971 р. на правому березі Дніпра напроти балки Наумової в заповненні однієї із землянок було виявлено три «копійки» [10, с. 16]. Монети 500 проби, вагою 0,26 та 0,25 г (2 од.), діаметром 7 та 8 мм (2 од.).

На аверсі Дм/с-27 та Дм/с-28(1) розміщено зображення вершника, на аверсі монети Дм/с-28(2) зображення не читається. На реверсі Дм/с-27

розміщено напис ЪАЛ/ВИЧ/СИ/ДЕ. Монета карбована на Кадашевському монетному дворі. Легенда «Царь Петр Алексеевичь всея росіи самодержец».

На реверсі Дм/с-28(1) напис П/ЗІЕ/СЕА/... Монета карбована на Старому монетному дворі. Легенда «Црь и Великіи Князь Пётр Алексеевичь всея росіи».

На реверсі Дм/с-28(2) напис .../ЕТРЪ/ЧЬ/Рѡ. Монета карбована на Старому монетному дворі. Легенда «Црь и Великіи Князь Пётр Алексеевичь всея росіи». Штемпель 1696–1700 рр.

Одну «копійку» (Дм/с-322) була знайдено у 1991р. у заповнені житла XVIII ст. під час роботи археологічної експедиції ХАЕ «Хортиця-91» у верхів'ї балки Велика Молодняга [12, с. 11]. Монета 875 проби, вагою 0,27 г, розміром 12 x 7 мм.

На аверсі простежуються залишки зображення вершника, на реверсі – напис ИВ/ИИХН/ЕТР/ВИ/... Монета карбована на Старому монетному дворі. Легенда «Царь и великий князь Петр Алексеевичь всея росіи».

Використання дровових копійок у 30 рр. XVIII ст. відображає процеси, що відбувались у грошовому господарстві після реформи Петра I – незважаючи на те, що карбування дровових копійок припиняється у 1718 р. й вони активно вилучались з обігу та використовувались як сировина для карбування нових монет, вони все ще залишались в обігу у населення, яке не довіряло змінам. Операції з обміну дрібної срібної монети були завершені тільки до кінця 50 рр. XVIII ст. [8, с. 120].

З території Кам'янської Січі до фондів заповідника надійшло всього 16 монет.

Так, 9 копійок часів Петра I виявлені під час археологічної експедиції 1974 р. Одна з них була знайдена у двокамерній виробничій майстерні [11, с. 13], всі інші – у заповнені господарської ями поблизу старшинського куреня [11, с. 17]. Монети помилково були визначені як мідні та внесені до облікової документації як «пуло». Після проведення апробації у 1976 р. та

встановлення номіналу та емітенту зміни в документацію не були внесені. Монети 925 проби, один екземпляр 875 проби, вагою 0,10–0,32 г.

На аверсі фрагменти зображення вершника простежуються на монетах Дм/с-128, 133,141, аверс інший монет затертий. Під конем на «копійці» Дм/с-128 розміщено літери «АΨ».

На реверсі розміщено напис:

Дм/с-128: ЦРЬ/ПЕТР/ЛЕЖЕ/ИЧ. Кадашевський монетний двір. Легенда «Царь Петр Алексеевич».

Дм/с-129:.../ТР/.../ЕА. Старий монетний двір. Легенда «Царь и великий князь Петр Алексеевич всея росіи».

Дм/с-130: простежуються літери АЛ/В. Кадашевський монетний двір. Легенда «Царь Петр Алексеевич».

Дм/с-132: напис нерозбірливий, окремі елементи літер.

Дм/с-133: .../ЕВИ/ВСЕАРѠ/СС. Старий монетний двір. Легенда. «Царь и великий князь Петр Алексеевич всея росіи».

Дм/с-136: П/ЛЕ/.... Кадашевський монетний двір. Легенда «Царь Петр Алексеевич».

Дм/с-137: простежуються літери .../ЕЗ/. Монетний двір та легенда не встановленні.

Дм/с-140: Ъ/КІИК/ПЕТР/... Старий монетний двір. Легенда. «Царь и великий князь Петр Алексеевич всея росіи».

Дм/с-141: ЦРЬ/ПЕТР. Кадашевський монетний двір. Легенда «Царь Петр Алексеевич».

У 1990 р. у заповнені куреня другого ряду (згідно плану Д.І. Яворницького) на долівці було знайдено дві срібні монети, авторами досліджень визначені як «полушка» й позначені так само в обліковій документації [4, с. 55]. Монети 750 та 700 проби, вагою 0,27 та 0,22 г, мають розмір 11 x 6 см.

На аверсі однієї (Дм/с-319) з них простежується фрагмент зображення вершника (задня частина), під ним літери ЯΨ__, що позначають рік чеканки за григоріанським календарем – 170(?) р., реверс затертий; вірогідно, штемпель Старого монетного двору; на іншій монеті (Дм/с-320) також простежуються залишки зображення вершника на аверсі (задні ноги та хвіст коня) та окремі нерозбірливі літери на реверсі. За типом, вагою та пробою срібла зазначені монети є копійками XVIII ст. (часів правління Петра I).

Ще п'ять монет «копійка» часів Петра I були виявлені під час експедиції у 2018 р. на подвір'ї мешканця с. Республіканець в південній частині мису Стрілка, що розташовувалось на місці колишнього господарського передмістя [1]. Монети 875 проби, один екземпляр 800 проби, вагою 0,24–0,30 г, мають розмір 9 x 6; 8 x 7,5; 9 x 7; 11 x 9; 12,5 x 7 мм.

Аверс монет затертий, на одній (Дм/с-1062) простежується зображення вершника, на іншій (Дм/с-1060) фрагменти зображення.

На реверсі розміщено напис:

Дм/с-1059: ИВЕ/ИКНА. Старий монетний двір. Легенда. «Царь и великий князь Петр Алексеевичь всея росіи».

Дм/с-1060: БИ/КИК/ПЕТР/... Старий монетний двір. Легенда. «Царь и великий князь Петр Алексеевичь всея росіи».

Дм/с-1061: .../.../ЛИК/ЗЫП Старий монетний двір. Легенда. «Царь и великий князь Петр Алексеевичь всея росіи».

Дм/с-1062: .../ЛИ...АЗ/ЕТ...ЛЕ/ЕОИЧ Монета карбована у період спільного правління Івана V та Петра I з ім'ям Петра (1682–1696 рр.). Легенда. «Царь и великий князь Петр Алексеевичь всея росіи».

Дм/с-1063: Поверхня затерта.

360 лусок є частиною скарбу, виявленого у м. Канів у 2010 р. За фондово-обліковою документацією значиться, що монети карбовані за часів правління Петра I.

На аверсі монет зображений вершник на коні, що направлений праворуч. Вершник тримає опущений спис. Під вершником на 123 монетах розміщено слов'янські літери, що позначають рік чеканки за григоріанським календарем.

Дата чітко позначена на 46 екземплярах. В колекції представлені монети, що карбовані у 1699 р. – 5 од., 1700 – 1, 1701 – 5, 1702 – 10, 1703 – 6, 1704 – 3, 1705 – 1, 1706 – 3, 1707 – 2, 1709 – 1, 1711 – 1, 1712 – 2, 1713 – 1, 1715 – 1, 1716 – 1, 1717 – 3.

На інших екземплярах літери простежуються неповністю, за штемпелем встановлено датування ще 47 монет, переважно монети карбовані після 1700 р.

На реверсі монет розміщено легенду в декілька рядків. Представлено три варіанти напису:

- «Црѣ и Великіи Князь Пётр Алексеевичъ Всея росіи». Легенда розміщена на 222 екземплярах, з яких 221 карбовані на Старому монетному дворі, 1 – на Кадашевському. Монети з такою легендою карбувались на Старому монетному дворі у 1696–1706, 1709–1712, 1714–1717 рр., на Кадашевському монетному дворі у 1713 р.

- скорочений напис «Царь Петр Алексеевичъ». Легенду мають 94 екземпляри, карбовані на Кадашевському монетному дворі. Таку легенду містили монети карбовані з 1701 по 1709 рр.

- «Царь Петр Алексеевичъ всея росіи самодержецъ». Легенда розміщена на 28 екземплярах. Титул самодержець додається на монети, карбовані після 1709р.

Дві монети (Дм/с-782, 920) на реверсі мають напис «Црѣ и Великіи Князь Іоанн Алексеевичъ Всея росіи» (ЯНН/ЗЕОВ/ЕЯР; РБИВ/КНАС/ЯН/ЕОИ), отже карбовані у період спільного правління Івана V та Петра I з ім'ям Іоанна (1682–1696 рр.).

На реверсі двох монет (Дм/с-711, 1020) міститься напис «Царь и Великий князь Федор Алексеевич всея руси» (А/ОР/КСИ; .../КНАЗЬ/ѠДОР/СИЕ), отже монети карбовані у 1676–1682 рр.

На дванадцяти екземплярах легенда не визначена, емітент не встановлений.

Нормативна вага лусок у часи правління Петра I складала 0,40 г на початку правління й поступово знижувалась до 0,28 г. Фактична вага монет із скарбу становить 0,12–0,35 г.

Монети зі скарбу мають переважно 750, 800, 830 та 875 пробу срібла. 7 монет (Дм/с-934, 935, 938, 940, 944, 999, 1016) 600 проби; 3 монети (Дм/с-924, 930, 931) 500 проби; 1 монета (Дм/с-853) 400 проби та 1 монета (Дм/с-798) 200 проби.

Фактична вага монет 200 та 400 проби складає 0,16 та 0,18 г. Поряд з цим монети мають низький вміст срібла – 0,03 та 0,07 г відповідно. Вірогідно, це підроблені монети.

В складі скарбу наявні браковані монети. Чотири екземпляри (Дм/с-753, 839, 868, 961) мають двосторонній відбиток, тобто штемпельна пара утворена з двох однакових штемпелів. З них 3 екземпляри мають відбиток «аверс-аверс» та 1 екземпляр – «реверс-реверс».

Також вісім екземплярів (Дм/с-759, 815, 831, 862, 895, 982, 995, 998) мають на реверсі написи, що перекривають одне одного. Це є результатом порушення технології чеканки – подвійний удар, коли штемпель вдаряє по заготовці декілька разів.

Крім дровових копійок в колекції представлені монети, які з'являються в обігу у XVIII ст. – «рубль», «гривеник», «20 копійок», що надійшли до фондів заповідника від С.Ф. Морозова у 1980 р.

Рубль (Дм/с-220) карбований у 1749 р. за часів правління Єлизавети II. Монета 800 проби, вага – 24,54 г, діаметр 41 мм.

На аверсі розміщений звернений праворуч портрет Єлизавети, нижче міститься позначення монетного двору «СПБ» (Санкт-Петербурзький). По краю напис «Б.М.ЕЛИСАВЕТА.І.ИМП.ИСАМОД:ВСЕРОС» (Божьей Милостью Елизавета I Императрица и Самодержица Всероссийская). На реверсі зображення двоголового орла зі скіпетром та державою, увічнений трьома імператорськими коронами. На груді орла – герб, облямований ланцюгом Андрія Першозваного. Вище – рік чеканки «1749», по краю монети справа наліво напис «МОНЕТА.РУБЛЬ.» [9, с. 174].

Монети «гривеник» та «20 копійок» карбовані за часів правління Катерини II.

«Гривеник» (Дм/с-217) карбований у 1771 р., монета 750 проби, вага – 2,33 г, діаметр 18 мм.

На аверсі розміщений звернений праворуч портрет Катерини II, зображення затерте, під ним позначено монетний двір «СПБ». По краю монети напис «Б.М.ЕКАТЕРИНА.ІІ.ИМП.ИСАМОД:ВСЕРОС» (Божьей милостью Екатерина II Императрица и Самодержица Всероссийская). На реверсі у центрі візерунковий щит, увінчаний імператорською короною. По сторонах корони на щиті дві лаврові гілки. Внизу по сторонах у щиті просунуті дві пальмові гілки. У центрі позначено номінал «гривенник», нижче рік карбування «1771» [9, с. 106].

«20 копійок» (Дм/с-219) карбовані у 1781р. Монета 750 проби, вага – 4,41 г, діаметр 23 мм.

На аверсі у центрі розміщений звернений праворуч портрет Катерини II, зображення затерте. Під ним позначено монетний двір «СПБ». По краю монети напис «Б.М.ЕКАТЕРИНА.ІІ.ИМП.ИСАМОД:ВСЕРОСС.» (Божьей милостью Екатерина II Императрица и Самодержица Всероссийская). На реверсі зображення герба – двоголовий орел з піднятими крилами під імператорською короною. Центральна частина герба (місце позначення номіналу) затерте. Над гербом та по сторонах від нього проставлено 20

точок, які вказують на номінал (для використання безграмотним населенням). Під гербом стрічка з датою карбування «1781».

За типом штемпелів було два різновиди написання закінчення титулу імператриці у круговому написі – «всерос» та «всеросс». Монети з різновидом написання «всеросс» карбувались у 1778 та 1781 рр. [9, с. 118].

Таким чином, у ході проведеного дослідження встановлено, що у складі нумізматичної колекції заповідника представлено російські, західноєвропейські, турецькі та татарські монети. Найбільша кількість монет в колекції є за належністю російськими. Зібрання срібних російських монет Національного заповідника «Хортиця» представлено переважно дрібними дрововими копійками (395 од.) та номіналами, що з'являються в обігу у XVIII ст. (3 од.).

Дротові копійки представляють правління Івана IV (1533–1584) – 4 од., Бориса Годунова (1598–1605) – 2 од., Михайла Федоровича (1613–1645) – 2 од., Олексія Михайловича (1645–1676) – 2 од., Федора Олексійовича (1676–1682 рр.) – 2 од., спільне правління Івана V та Петра I (1682–1696 рр.) з ім'ям Іоанна – 2 од., з ім'ям Петра – 1 од., одноосібне правління Петра I – 368 од. та 12 одиниць, емітент яких невизначений, але які за типом, пробою срібла та вагою можуть бути віднесені також до часів правління Петра I.

Монети XVIII ст. представлені номіналами «рубль», «гривеник», «20 копійок», що карбовані за часів правління Єлизавети II та Катерини II.

До фондів заповідника монети надійшли від приватних осіб (15 екземплярів); в результаті роботи археологічних експедицій на о. Хортиця й прилеглий території та на місці колишньої Кам'янської Січі (20 екземплярів); 360 монет «копійка» є частиною скарбу, виявленого у м. Каневі у 2010 р.

11 дровових копійок часів правління Петра I помилково визначені як «пуло» (9 од.) та «полушка» (2 од.). Невірно визначений емітент восьми монет.

У складі скарбу з м. Канів виявлені фальшиві та браковані монети.

Перспективою подальших досліджень є вивчення та введення до наукового обігу західноєвропейських, турецьких та татарських монет, що входять до складу нумізматичної колекції, а також нових надходжень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Zvit pro provedennia arkheolohichnoi rozvidky na terytorii Kam'ianskoi Sichi u 2018 r. *Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» (dali – NA NZKh)*. Spr. 995. 113 ark.
2. Zvarych V. Numizmatychnyi slovnyk. Lviv: vydavnytstvo Lvivskoho universytetu, 1972. 147 s.
3. Zvarych V., Shust R. Numizmatyka. Dovidnyk. Ternopil-Lviv: Derzhavne knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo «Ternopil», Lvivskyi derzhavnyi universytet im. I. Franka, 1998. 464 s.
4. Kozlovskyi A.O., Illinskyi V.Ye. Kozatski starozhytnosti Ponyzzia Dnipra. *Arkheolohiia*. 1991. № 4. S. 42–58.
5. Kotliar M.F. Hroshovy obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu. Kyiv: Naukova dumka, 1971. 174 s.
6. Kotliar M.F. Narysy istorii obihu y lichby monet na Ukraini XIV–XVIII st. Kyiv: Naukova dumka, 1981. 240 s.
7. Mirushchenko O.P. Skarb sribnykh monet KXVIII st. z Cherkaskoi oblasti: metrolohichnyi analiz. Zapovidna Khortytsia. *Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Istoriia zaporozkoho kozatstva v pam'iatkakh ta muzeinii praktytsi»*. Spetsialnyi vypusk. Zaporizhzhia: A&V. Art GROUP. 2011. S. 37–40.
8. Melnykova A.S., Uzdenykov V.V., Shykanova Y.S. Denhy v Rossyy. Ystoryia russkoho denezhnogo khoziaistva s drevneishykh vremen do 1917 h. Moskva: OOO «Yzdatelstvo Strelets», 2000. 224 s.
9. Orlov A.P. Monety Rossyy. 1700–1917. *Kataloh-spravochnyk*. Mynsk: YPKA «PABLYSYTY»-YKF «Konstantyn», 1994. 256 s.

10. Otchet o rabote po arkheolohycheskomu obsledovanyiu zemlianky vremen pervoi russko-turetskoi voiny 1735–1739 hh. na pravom berehu Dnepra. *NA NZKh*. Spr. 24. 18 ark.

11. Otchet o rabote DAE-74. *NA NZKh*. Spr. 82. 22 s.

12. Otchet o rabote arkheolohycheskoi ekspedytsyy «Khortyt'sa-91» HYKZ na o. Khortyt'sa. *NA NZKh*. Spr. 710. 117 ark.

13. Fenhler Kh., Hyrou H., Unher V. Slovar numyzmata. Moskva: Radyo y sviaz, 1993. 408 s.

14. Shust R.M. Numizmatyka: istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini: Navch. Posib. K.: Znannia, 2007. 371 s.